

צילון

רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה פ • א • תשע"ה

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פ • א • תשע"ה

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטרן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: אהובה ליברלס נוימן

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן דורה ויוסף שוורץ והקרן ע"ש פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת בר-אילן – הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה וקרן יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קימת לישראל

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע

אלברט באומגרטרן: תשס"ה-תשע"ב

התוכן

5	בפתח החוברת
7	ציפי קויפמן: מסעו של הבעש"ט לארץ ישראל
43	יונתן מאיר: הפוליטיקה של הדפסת ספר 'ליקוטי תפילות' לר' נתן שטרנהארץ מנמירוב
69	עמנואל אטקס: הגאון מווילנה ותלמידיו כ'ציונים הראשונים' – גלגוליו של מיתוס
115	אסף ידידיה: 'דורש טוב לעמו ורצוי לרוב אחיו' דמותו של צבי הירש דיינב, המגיד מסלוצק
	ספרים ודברי ביקורת
143	משה רוסמן: Antony Polonsky, <i>The Jews in Poland and Russia</i> , 1–3
148	יהונתן גארב: רוני ויינשטיין, שברו את הכלים: הקבלה והמודרניות היהודית
154	חזה טורניאנסקי: Shlomo Berger, <i>Producing Redemption in Amsterdam: Early Modern Yiddish Books in Paratextual Perspective</i>
160	חנן גפני: אסף ידידיה, ביקורת מבוקרת: אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל'מדע היהדות' 1873–1956
165	מספרות המחקר
168	ספרים שנתקבלו במערכת
V	תקצירים באנגלית

ד"ר ציפי קויפמן: המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן (tsippik@gmail.com)
פרופ' יונתן מאיר: המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
(meirj@bgu.ac.il)
פרופ' עמנואל אטקס (אמריטוס): החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית
בירושלים (etkes@mscc.huji.ac.il)
ד"ר אסף ידידיה: החוג להיסטוריה, מכללת אפרתה (asafy@macam.ac.il)
פרופ' משה רוסמן: המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן
(mrosman49@gmail.com)
פרופ' יהונתן גארב: הקתדרה ע"ש גרשם שלום בקבלה, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים (Jonathan.Garb@mail.huji.ac.il)
פרופ' חוה טורניאנסקי (אמריטה): החוג ליידש, האוניברסיטה העברית בירושלים
(chava_turniansky@hotmail.com)
ד"ר חנן גפני: היסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; בית הספר לתלמיד
ח"ל, האוניברסיטה העברית בירושלים (gafnih@bgu.ac.il)

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להכנת כתבי יד והתקנתם לדפוס', ציון, מ (תשל"ח), עמ' 83-94. המערכת מבקשת מן המחברים להעביר אליה שני עותקים מודפסים בצירוף קובץ ותקציר אנגלי. המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית. המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרים. פרסומי במרשתת כפוף להסכם שייחתם בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן בתוך:
Historical Abstracts, International Medieval Bibliography

כתובת המערכת: ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל: 02-5650444 פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

בפתח החוברת

עולמה של היהדות במזרח אירופה בראשית העת החדשה התאפיין בזרמים חדשים, במתחים בין ישן לחדש ובניסיונות של כל קבוצה לבצר את מעמדה כנגד המאיימים עליה. בולטים במיוחד המתחים בין החסידים למתנגדים ובין המשכילים למתנגדי ההשכלה. חוברת 'ציון' שלפנינו סובבת סביב זרמים חדשים אלה, שהשפעותיהם ניכרות עד ימינו אנו, ועוסקת בחסידים, במתנגדים ובמשכילים.

שני המאמרים על החסידות, המאמר על מסעו של הבעש"ט לארץ ישראל והמאמר על ספר 'ליקוטי תפילות', משקפים פחות את הבעש"ט ואת ר' נחמן מברסלב ויותר את ממשיכיהם בדורות הבאים. הם מצביעים על הדרכים שבהן נקלטו הזרעים שזרעו דורות ראשונים ועל דרכי צמיחתם השונות של הזרעים הללו – הכול על פי דרכו של כל אחד ואחד ממפרשיהם. גם המאמר על עליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל, העוסק במתנגדים דווקא, משקף את הפירושים שנתנו הדורות הבאים למעשיהם של הראשונים, ואף כאן על פי דרכו והשקפת עולמו של בעל המסורת.

המאמר על הדרשן צבי הירש דיינוב מציג התמודדות בתוך החברה האורתודוקסית, בין תומכי ההשכלה למתנגדיה. הוא מקביל לדרכם של בני משפחת ריבלין, שהשתייכו לחברה המסורתית אבל פנו אל עולם המעשה וההתיישבות, ויצרו מיתוס הנסמך על הגר"א ותלמידיו, כפי שאותו דרשן פולני נסמך על מקורות ההלכה בבואו לחזק את דרך המעשה, כדי לסייע להמונים בתחום המושב לצאת ממצוקתם. זאת ועוד, כאשר אותו דרשן עמד בפני ציבור פורק עול, הוא דרש בשבח השמרנות דווקא, ושוב ניכר כיצד מתאימים מוסרי המסורות את משנתם למציאות שלפניהם.

אחד הנושאים הקושרים בין המאמרים הוא היחס לארץ ישראל בכלל והפן המשיחי של הארץ בפרט. שני המסעות לארץ ישראל, זה של הבעש"ט וזה של תלמידי הגר"א, משקפים עולמות מקבילים, ואף שאין הם נוגעים לכאורה זה בזה, הרי שהם משקפים זיקה לארץ ישראל מכאן ורתיעה מן העלייה ארצה מכאן. לכך יש לצרף את מסעותיהם של ר' נחמן מברסלב ואחריו של תלמידו ר' נתן שטרנהארץ בעל 'ליקוטי תפילות' לארץ ישראל, כדי להידבק בקדושתה. האם הבעש"ט ור' נחמן מברסלב רצו לנסוע לארץ ישראל מסיבות משיחיות או בשל מעלתה וקדושתה של הארץ? הדורות הבאים נחלקו בכך – איש איש על פי השקפת עולמו. אף כך ביחס לעליית תלמידי הגר"א: מאמרו של אטקס מוכיח שהם עלו ארצה בגלל קדושת הארץ, ואילו בית ריבלין תלה את העלייה במשיחיות. ארץ ישראל נקשרת גם למאמר על דיינוב, שכן הוא סייע למונטיפיורי לתמוך ביישוב בארץ ישראל.

הנושאים של ארבעת מאמרי החוברת מובילים אותנו עד ימינו אנו: מסעו של הבעש"ט הולך ומתפרש ברוח הדור; תפילותיו של ר' נתן שטרנהארץ – שהמאמר של יונתן מאיר מברר את נסיבות כתיבתן – משמשות כיום רבים ביותר, ואף נכתבות תפילות חדשות ברוחו;

המיתוס על תמיכתו של הגר"א בעלייתם של תלמידיו מקובל על זרמים בולטים בציונות הדתית והוא כמעט הפך מוסכמה רווחת; ודרשנים בימינו משמיעים באוזני שומעי לקחם את הגיגיהם – אם בעד עולם המעשה שאי אפשר לקיים בלעדיו את עולם התורה, ואם בעד לימוד התורה ללא דאגה לקיומו של עולם. וכך, ארבעה מאמרים על עולמה של יהדות מזרח אירופה יוצרים לנו אספקלריה לדורנו, אף שכל אחד ואחד מהם עוסק בתחום שונה. משום כך כונסו המאמרים הללו יחדיו לחוברת אחת. גם מאמרי הביקורת בחוברת תורמים לנושאים הללו, כל אחד בפנים אחרות.

המערכת

מסעו של הבעש"ט לארץ ישראל

מאת ציפי קויפמן

מסורות חסידיות רבות מתארות את מסעו הכושל של הבעש"ט לארץ ישראל, שבמהלכו הגיע הבעש"ט כפי הנראה עד קושטא, שהה בה זמן מה ושב על עקבותיו. הראשונה והמסתורית שבהן מצויה בספר 'תולדות יעקב יוסף', ספר החסידות הראשון, שנדפס בשנת תק"ם, והאחרונות, שהן כצפוי המפורטות והארוכות יותר, הולכות ונוצרות¹ ומופצות בימים אלה ממש. לכל המסורות משותפת ההנחה שהבעש"ט לא הגיע לארץ ישראל. השוני ביניהן עולה בשאלות כגון: מדוע ולשם מה יצא הבעש"ט לדרך? מה טיב המשבר שפקד אותו במהלכו? מה התרחש בקושטא לפני המסע הכושל בים ואחריו? איזו משמעות העניק הבעש"ט למסע זה ועד כמה הוא מרכזי בהתפתחותו?

כל ניסיון להציע שחזור היסטורי של המסע נדון כמדומה לכישלון. לשם השוואה, כאשר מתחקה המחקר אחר מסעו של ר' נחמן מברסלב, נינו של הבעש"ט, לארץ ישראל, שבמהלכו הגיע ר' נחמן לארץ, שהה בה זמן מה ושב לארצו, מצוי בפני החוקר חומר רב: עדותו של ר' נחמן על הכנותיו ומטרותיו ותיאורים מפורטים של המסע שכתב תלמידו. אמנם, אין מדובר בתיעוד היסטורי מדויק, אך המעיין יכול לברור את פרטי הריאליה, להצליב עדויות ותיאורים ולקבל תמונה מסוימת, חלקית ככל שתהא.² אף ניתן להוכיח בקלות יחסית כי למסע זה היה מקום מרכזי בהתפתחותו הרוחנית של ר' נחמן ובכינון מנהיגותו ותודעתו העצמית.

לעומת זאת, בנוגע לבעש"ט יש בידינו אמירה אחת או שתיים בכתבי תלמידו, ר' יעקב יוסף מפולנאה (תולדות יעקב יוסף, תק"ם); יש אזכור קצר בכתבי ר' נחמן מברסלב (ליקוטי מוהר"ן, תקס"ח-תקע"א); ולאחר מכן נדפסות מסורות חלקיות בספר 'שבחי הבעש"ט' (מהדורת יידיש, קארץ-אוסטראה תקע"ד). המסורת הבאה מופיעה אצל ר' יצחק אייזיק ספרין

1 לדוגמה: <http://www.breslev.org/pages.php?id=1145821375&subaction=showfull&ucat=36>

2 ראו, למשל: יוסף וייס, מחקרים בחסידות ברסלב, ערך והדיר מנדל פייקאו, ירושלים תשל"ה, עמ' 15-12; עדה רפפורט-אלברט, 'שני מקורות לתיאור נסיעתו של רבי נחמן מברסלב לארץ ישראל', קריית ספר, מו (תשל"א), עמ' 153-147 (=הנ"ל, חסידים ושבתיאם, אנשים ונשים, ירושלים תשע"ה, עמ' 86-94); אברהם יצחק גרין, בעל היסורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב, תרגם ברוך שראל, תל אביב תשנ"ו, עמ' 69-95; Mark Verman, 'Aliyah and Yeridah: Journeys of the Besht', *Approaches to Judaism in Medieval Times*, ed. David R. Blumenthal, Atlanta 1988, 3, pp. 159-171. מוהלך העניינים שמתאר ר' נתן מכוון להענקת משמעויות מיסטיות, רוחניות וחברתיות למסע הזה, וגם הן נדונו במחקרים לעיל. ראו גם: מיכה אנקורי, מרומי רקיעים ותחתיות שאלו: מסע הנפש של רבי נחמן מברסלב, תל אביב תשנ"ה; צבי מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשס"ג, עמ' 281-329; אליעזר מלכיאל, מסע אל הסוד: בעקבות מסעו של רבי נחמן מברסלב לארץ ישראל, תל אביב תשס"ז.

מקומרנא (נתיב מצוותיך, תרי"ח): וכמה שנים לאחר מכן (למברג תרכ"ד) מתפרסמות שתי נוסחאות מקבילות אך שונות זו מזו באופן מהותי: בספר 'מעשה צדיקים' למנחם מנדל בודק, ובספר 'עדת צדיקים' למיכאל פרומקין-רודקיןסון. המסורות הבאות נדפסות במפנה המאות התשע עשרה והעשרים,³ ואף לאחר מכן.

מרק ורמן⁴ סבור כי מסע זה היה מרכזי ביותר עבור הבעש"ט.⁵ אין דרך להוכיח זאת, אך דומה שמספרי הסיפור החסידי ייחסו לנסיעה זו משמעות רבה בביוגרפיה הרוחנית של הבעש"ט ובהתפתחותו כמנהיג. אכן, בספר 'שבחי הבעש"ט' במהדורתו העברית אין מופיע תיאור של נסיעת הבעש"ט. אברהם יערי הראה כי נעשה ניסיון מכון לטשטש את סיפור המסע, מן הסתם משום שהנסיעה לא צלחה. היבט מרכזי בנסיעתו של הבעש"ט נעוץ בעובדה שהוא לא הגיע ליעדו. כפי שאראה בהמשך, כישלון זה הפך ברבות מן המסורות להצלחה, אם כי ייתכן שאלה שראו במסע כישלון העדיפו להצניע פרט זה בחיי הבעש"ט.

במאמר זה לא אנסה להתחקות אחר מסעו של הבעש"ט לארץ ישראל מבחינה היסטורית, אף שדומה כי ניתן להתייחס אל עצם קיומו (קרי, יציאה לדרך ומשבר) כאל אירוע ממשי, לאור ריבוי המסורות המספרות עליו.⁶ מטרתי היא לעקוב אחר משמעויות שונות שניתנו למסע בספרות החסידית וללמוד מהן על השיח – או ליתר דיוק כמה כיוונים של שיח – שהתקיים סביב נסיעה זו ועל משמעותו ההיסטורית.

גדליה נגאל אסף את רוב המסורות הנוגעות למסעו של הבעש"ט⁷ וניסה להרכיב מהן 'תמונה כוללת'⁸ על אודות הנסיעה: מטרותיה, ההכנות לקראתה, התלאות בדרך והכישלון. בהמשך הדברים הוא סייג יומרה זו והגדיר את מטרתו כך: 'לשחזר את עיקרי ההתרחשויות, כפי שהסיפור החסידי הבין אותן'.⁹ גם משימה זו קשה, מכיוון שלפנינו סיפורים חסידיים

3 ראו המסורת המובאת אצל אהרן מרכוס שתידון להלן, סעיף ה; ספר ישועות ישראל, פאדגורוצ' תרס"ד, המסורת מפי ר' ישראל מרוזין (וראו על כך: גדליה נגאל, הסיפורת החסידית, תולדותיה ונושאים, ירושלים תשמ"א, עמ' 289); ומסורת נוספת בשמו, חלקית עוד יותר: ר' יעקב מהוסיאטין, אהלי יעקב, ירושלים תשמ"ד, פרשת שמיני, עמ' רמה.

4 ורמן (לעיל, הערה 2), עמ' 159–171. המאמר מתמקד בנסיעתו של ר' נחמן מברסלב.

5 כך טען גם Jan Doktor, 'Besht and the Messianic Year 5500', *Jewish History Quarterly*, 3 (2005), pp. 313–323, אם כי הוא נסמך על מגוון של מסורות סיפוריות כעדויות היסטוריות, ואף משליך ממסעו של ר' נחמן על מסעו של הבעש"ט.

6 במחקר נוטים לקבל את התארוך של דינור, שהבעש"ט יצא לדרך בשנת ת"ק או תצ"ט. ראו: בן ציון דינור, במפנה הדורות: מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' 205–206. וראו, לדוגמה: Moshe Idel, 'Mystical Redemption and Messianism', *Kabbalah*, 24 (2011), pp. 7–121, esp. p. 88; in R. Israel Ba'al Shem Tov's Teachings', *Kabbalah*, 24 (2011), pp. 7–121, esp. p. 88 דוקטור, שם. יעקב ברנאי מסיק מ'שבחי הבעש"ט' שהמסורות על ניסיון העלייה של הבעש"ט מבוססות על עובדות, אם כי גם הוא מסייג את דבריו. ראו: Jacob Barnai, 'The Historiography of the Hasidic Immigration to Erets Yisrael', *Hasidism Reappraised*, ed. Ada Rapoport-Albert, London 1996, pp. 376–388, esp. pp. 382–383.

7 נגאל (לעיל, הערה 3), עמ' 280–292.

8 שם, עמ' 280.

9 שם, עמ' 281.

רבים ומגוון מספרים מתקופות רחוקות ומהקשרים שונים, ואין כל סיבה לכרוך אותם יחד לכדי הסיפור החסידי ה'אחד' כביכול על נסיעת הבעש"ט.

להלן אנקוט במתודולוגיה של 'New Historicism', הידועה גם כסוג של 'פואטיקה תרבותית'. על פי אסכולה זו, יש לראות בכל סיפור וסיפור תוצר תרבותי המלמד על השיח שהפריה אותו, ובה בעת על מגמותיהם של המספרים ועל האופן שבו התרבות מתעצבת מתוך סיפורים אלה ועל בסיסם.¹⁰ גישה זו 'מדלגת' על הרגע ההיסטורי שבו היה הבעש"ט שרוי על הים, ומתמקדת ברגעים היסטוריים מאוחרים יותר בחייה של התנועה החסידית, רגעים שבהם המספרים שבו וטוו ושוב ושוב את סצנת המשבר על הים ופיסות נוספות מן הנרטיב של נסיעת הבעש"ט. כל נרטיב שכזה משמש קליידוסקופ של ערכים, של מוטיבים ושל סמלים ששירתו מספרים וקהל, וצובע את מסעו של הבעש"ט – ומתוך כך גם את הנהגתו ואת תורתו – בגוונים מסוימים. כל סיפור ראוי אפוא לקריאה ספרותית מעמיקה, שיש בה כדי להציע מבט היסטורי על פרספקטיבה חסידית אחת השייכת לתקופה מסוימת או לחסידות מסוימת. פרספקטיבה זו משקפת שיח תרבותי קיים ובה בעת נותנת בידי המספרים כלי לכונן שיח תרבותי ולהשפיע עליו. בגבולות המאמר הזה לא אוכל לעיין לעומק בכל המסורות, ועל כן אתמקד בקדומות ובשלמות שבהן.¹¹

קודם שאפנה לבחינת המסורות החסידיות על אודות מסעו של הבעש"ט, ראוי להזכיר כי מסע זה נטוע בתוך הקשר רחב יותר – עליית החסידים לארץ ישראל במאה השמונה עשרה, נושא שנדון רבות בספרות המחקר.¹² מידע רב ערך מצוי באיגרותיהם של העולים:¹³ איגרותיו של ר' גרשון מקוטוב, גיסו של הבעש"ט, שעלה לארץ בשנת תק"ז (1747); איגרותיהם של חברי הבעש"ט שעלו בשנת תקכ"ה (1764), ובראשם ר' מנחם מנדל מפרמישלן ור' נחמן מהורודנקא; ואיגרותיהם של העולים בשנת תקל"ז (1777), בעליית החסידים הגדולה שהנהיגו ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' אברהם מקאליסק ור' ישראל מפולוצק. מידע נוסף

10 ראו, לדוגמה: דניאל בויארין, הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד, תרגם עדי אופיר, תל אביב תשנ"ט, עמ' 18–27, וכן עמ' 245, הערה 25.

11 ככל שהמסורות מאוחרות יותר כך הן סופחות מוטיבים רבים יותר משלל המסורות הקדומות, ולעתים דומה שמגמתן היא לספר סיפור עשיר ככל האפשר, שיקף את כל מה שסופר עד זמנן. ראו, למשל: אהרן ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"ך, עמ' 176–177, המספר מסורת שעברה במשפחתו בעניין נסיעת הבעש"ט: ברוך דרוהביצר, 'שלוש נוסחאות לנסיעת זקני הבעש"ט וצ"ל, לארץ ישראל', ידע עם, ו, א–ב (תש"ך), עמ' 41–44, המביא שתי נוסחאות קדומות ומסורת שסופרה במשפחתו; וראו לעיל, הערה 1.

12 ראו, לדוגמה: אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 277–323; הנ"ל, מסעות ארץ ישראל, רמת גן תשל"ו, עמ' 382–423; יעקב ברנאי, 'יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח': בחסות פקדי קושטא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 49–69, ועוד. לסקירה ביבליוגרפית רחבה על נושא זה ראו: רעה הרן, 'מה הניע את תלמידי המגיד לעלות לארץ-ישראל?', קתדרה, 76 (תשנ"ה), עמ' 77–95, ובפרט בנספח הביבליוגרפי, עמ' 93–95. כן ראו: Immanuel Etkes, 'On the Motivation for Hasidic Immigration (Aliyah) to the Land of Israel', *Jewish History*, 27 (2013), pp. 337–351 והפניותיו שם.

13 ראו: יעקב ברנאי (מהדיר), איגרות חסידים מארץ ישראל, ירושלים תש"ם.

טמון בספרות הזיכרונות והמסעות, כגון ספרו של ר' שמחה מזלוז'יץ 'אהבת ציון',¹⁴ ובמקורות נוספים. המחקר עוסק במניעים לעליות החסידים, בתיאור העלייה, בהתארגנות בארץ, ובהשפעת העלייה הן על היישוב היהודי בארץ הן על התנועה החסידית במזרח אירופה.¹⁵ מטבע הדברים, ספרות המחקר מתמקדת בעליות שמומשו ותועדו באופנים שונים. עליות אלה משתקפות גם בסיפורת החסידית, וניתן להצליב מידע בין המסורות הסיפוריות ובין העדויות ההיסטוריות.¹⁶ המידע על ניסיון עלייתו של הבעש"ט מצוי, כאמור, רובו ככולו במסורות סיפוריות.

נסיעת הבעש"ט לארץ ישראל מופיעה אף היא בחילופי איגרות. התייחסות לנסיעה נזכרת ב'איגרת הקודש', שכתב הבעש"ט לגיסו ר' גרשון מקוטוב סביב שנת 1752, אשר נדפסה לראשונה בידי ר' יעקב יוסף מפולנאה בסוף ספר 'בן פורת יוסף' (קורין תקמ"א). הבעש"ט כותב לגיסו (שעלה לארץ, כאמור, בשנת 1747) בין השאר: 'השם יודע שאין אני מייאש עצמי מנסיעה לא"י אם יהי רצון השם ולהיות עמך ביחד אך אין הזמן מסכים לזה'.¹⁷ כלומר, לפחות על פי הכרזתו של הבעש"ט, מספר שנים לאחר ניסיון עלייתו הכושל לארץ (כנראה בשנת 1740),¹⁸ עדיין יש בכוונתו לעלות לארץ, אם כי יש מניעה מצד 'הזמן'. אמירה זו באה כפי הנראה בתגובה לדברי ר' גרשון מקוטוב באיגרת קודמת, שבה כתב לבעש"ט מארץ ישראל שכל חכמי ירושלים מחכים לו: 'אבל מה אעשה שאני יודע טבעך שאתה מוכרח להתפלל במנין שלך, חוץ משארי דברים שנתיאשתי שתבוא לארה"ק (=לארץ הקודש) אם לא שביא מלך המשיח ב"ב (=במהרה בימינו), וזה הצער הגדול שלי בהעלות אל לבי מתי אתראה פב"פ (=פנים בפנים)'.¹⁹

מחילופי אמירות אלה ניכרים הקשר ההדוק והגעגועים ההדדיים שבין הבעש"ט לגיסו. עליית הבעש"ט לארץ כרוכה ברצונו העז של גיסו לראותו ובכמהיתו של הבעש"ט להיות עמך ביחד. אין כל רמז בדבריהם לניסיון עלייתו של הבעש"ט, שקדם לעלייתו של ר' גרשון. כמו כן, אי אפשר ללמוד מן האיגרות דבר על מניעותיו של הבעש"ט זולת 'הזמן' – המעכב לפי דברי הבעש"ט (שהוא אולי ריכוך של הכרזתו הנחרצת של גיסו, שהבעש"ט לא יבוא

14 שמחה בן יהושע הס, אהבת ציון, הורדנא תק"ן. הוא מתייחס לעלייה בשנת תקכ"ה ולא לעליית הבעש"ט.

15 לסקירה היסטוריוגרפית של עליית החסידים לארץ ישראל ראו: ברנאי (לעיל, הערה 6). ברנאי מתמקד בעיקר במניעי העלייה, החל במאמרו של שמעון דובנוב, 'החסידים הראשונים בארץ ישראל', פרדס, ב (תרנ"ד), עמ' 201–204.

16 ראו, לדוגמה: "In Jacob Bamai, 'Some Clarifications on the Land of Israel's Stories of "Praise of the Baal Shem Tov"', *Revue des études juives*, 146 (1987), pp. 367–381. המאמר בוחן סיפורים מ'שבחי הבעש"ט' המתייחסים לתנאי החיים בארץ ישראל, לדמויות שפעלו בה ועוד, לאור הקבלות באיגרותיו של ר' גרשון מקוטוב.

17 על איגרת הקודש ראו, לדוגמה: משה רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, תרגם דוד לוביש, ירושלים תש"ס, עמ' 130–148; עמנואל אטקס, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים תש"ס, עמ' 292–309.

18 ראו לעיל, הערה 6.

19 ברוך דוד הכהן, ברכת הארץ, ירושלים תרס"ד, סג ע"ב; וראו: ברנאי (לעיל, הערה 13), עמ' 40.

לפני בוא המשיח)²⁰ והמקום – זיקתו של הבעש"ט לקהילתו, כפי שעולה מדברי ר' גרשון מקוטוב. המשפט 'טבעך שאתה מוכרח להתפלל במנין שלך' יכול להתבאר באופנים שונים: נוסח התפילה וסגנונה, זיקתו של הבעש"ט לחבורתו, האיכות המיסטית של תפילתו הדורשת זיקה קהילתית מסוימת, ההקשר החברתי-קהילתי של הבעש"ט כמנהיג, ועוד. מכל מקום, קשה ללמוד מדברים קצרים אלה דבר ברור על האירוע שהתרחש או לא התרחש מספר שנים קודם לכן בדרכו של הבעש"ט לארץ ישראל. ייתכן שאירוע דרמטי זה נרמז במילים 'חוץ משארי דברים שנתיאשתי שתבוא', אם כי ביטוי זה יכול להסתיר כמוכן כל תוכן שהוא. בתגובת הבעש"ט, כאמור, הוא מזכיר אך ורק את 'הזמן' המונע את נסיעתו. ניתן להבין התבטאות זו כרצון ממשי לעלות לארץ שנמנע עד כה מסיבות טכניות. אמנם, לאור העובדה שלא ידוע לנו על צעד מעשי בכיוון זה גם בעשור שלאחר מכן, עד מות הבעש"ט, ייתכן שראוי יותר להבין את הדברים כאמירה אישית של מי שאינו מתכוון לעלות בפועל. עם זאת, יש כאן ביטוי לגעגועיו הן לר' גרשון הן לארץ ישראל, והבעת תקווה – כללית, עקרונית ומתבקשת – ש'הזמן יסכים' ו'יהי רצון השם' שהוא יעלה לארץ.

א. המסורת בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה

המסורת הקדומה ביותר שיש בידינו על נסיעת הבעש"ט לארץ ישראל מצויה בספר 'תולדות יעקב יוסף', באופן תמציתי ומקוטע ביותר:

עוד שמעתי בשם מורי כשהלך בנסיעה הידועה הראה לו רבו במקום זה הי' מרומז הנסיעה שהי' נוסעין ישראל במדבר במסע זו וכל נסיעות האדם מרומז בתורה וכו' וכן כשנשברה לו הספינה והיה בעצבות גדול ובא רבו ותמה עליו והראה לו באיזה עולמות הוא עכשיו והיו שמות אהי' וצרופי אהי' וכו' ואז התחזק בלבו למתקן בשרשן כידוע לו וכו' ודפח"ח (=דברי פי חכם חן).²¹

ר' יעקב יוסף מתייחס ל'נסיעה הידועה', כלומר פרט מחיי הבעש"ט המוכר לקהל החסידי. המסורת יוצרת מבנה אנלוגי מרובע ביחס למסעו של הבעש"ט, מבנה שיש להחיל, על פי מסורות נוספות,²² על כל תנועה אנושית: המסע האופקי האישי במרחב, מנקודה לנקודה, מקביל ומרמז למסע האופקי הלאומי, מסע הגאולה ממצרים לכיוון ארץ ישראל. שני המסעות האופקיים, האישי והלאומי, מבטאים ומכוונים מסע אנכי בעולם הספירות. למסע זה יש היבט

20 אם כי ייתכן שבקשר לבעש"ט ולעלייתו לארץ אין ביאת המשיח ציון זמן מפליג אלא מועד קונקרטי. וראו להלן, הדיון על הדקוטר המשיחי של מסע הבעש"ט.

21 ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, ירושלים תשל"ג, ב, 'דברים ששמעתי ממורי', עמ' תשכט.

22 ראו, לדוגמה, דברי ר' אפרים מסדילקוב בשם הבעש"ט, שמסעות בני ישראל במדבר 'הם אצל כל אדם מיום הולדו עד שובו אל עולמו, ולהבין זה כי מיום הלידה והוצאתו מרחם אמו הוא בחינת יציאת מצרים כנודע ואחר כך נוסע ממסע למסע עד בואו לארץ החיים העליונה' (דגל מחנה אפרים, ירושלים תשנ"ד, פרשת מסעי, עמ' ר). וראו: ורמן (לעיל, הערה 2), עמ' 161.